

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПРОГРАМА
СПЕЦІАЛЬНОГО КУРСУ УКРАЇНСЬКА
ТОПОНІМІКА

ЧЕРНІВЦІ - 1966

Склав доцент кафедри загального мовознавства Чернівецького університету
Ю. О. Карпенко.

/

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Топоніміка (топономастика) є наукою про власні географічні назви, про їх походження, значення на будову, про їх систему і функціонування, про їх зв'язки з реальними предметами, явищами та подіями історичного минулого наряду.

Топоніміка цікавить і мовознавців, і істориків, і етнографів, і географів, постачаючи цінний матеріал для відповідних наукових дисциплін. Тому спеціальний курс української топоніміки рекомендується для студентів філологічного, історичного та географічного факультетів.

Зв'язки топоніміки з цілою низкою наук значною мірою регламентують необхідні умови, шляхи її вивчення. Увесь курс топоніміки повинен будуватись на ґрунті щільного зв'язку з історією народу. Широкого залучення потребують дані етнографії. Ряд питань топоніміки (стратиграфія топонімів; характер топонімів, що відбивають рельєф і ландшафт місцевості, тощо) не може бути розв'язаним без даних фізичної та економічної географії. Взагалі, вивчення назв географічних реалій не може не торкатися самих цих реалій. Розгляд найдавніших топонімів органічно пов'язаний з матеріалами археології та історичної географії.

Визначальним же в побудові курсу топоніміки є той факт, що власні географічні назви є **словами мови**. Тому топоніміка є наукою **мовознавчою** і методи її лежать передусім у сфері мовознавства.

Разом з тим, враховуючи всі ці моменти, слід пам'ятати, що в наш час топоніміка вже стала окремою наукою, досить-таки відмінною від усіх інших наук. Розвиток топоніміки дав підставу Е. М. Мурзаєву та В. А. Никонову зробити такий важливий висновок: «То-

поніміст не повинен бути лінгвістом або географом, або істориком, він зобов'язаний бути топонімістом»¹.

У курсі української топоніміки треба враховувати конкретні умови, ту територію, де знаходиться вуз. Виклад питань походження, значення та будови усієї системи українських топонімів, загальних закономірностей їх розвитку необхідно поєднувати з докладним розглядом топонімії тієї області, місцевості, де розташовується вуз.

Слухачів спеціального курсу української топоніміки рекомендується залучати до збирання, до систематизації та вивчення власних географічних назв. Цінним і потрібним тут було б укладання реєстрів та словників місцевої топонімії. Суцільна фіксація всієї топонімії нашої країни лише починається. І цю роботу треба проводити інтенсивно, бо деякі групи топонімії (зокрема мікротопонімії) виходять з ужитку, забуваються, втрачаються для науки.

Топоніміка є цікавою і важливою наукою. Вона допомагає пізнати свій край, проникнути в минуле народу. Проте питання вивчення топонімічного матеріалу, питання проблематики та методики науки про власні географічні назви не належать до числа цілком з'ясованих. Практика читання спеціальних курсів топоніміки в університетах та педагогічних інститутах нашої країни сприятиме вирішенню цих питань.

Уперше програму спеціального курсу «Українська топоніміка» було видано в 1959 р. на ротаторі тиражем у 100 примірників. Це видання давно розійшлося. Поза тим бурхливий розвиток топоніміки і досвід читання топонімічних спецкурсів у вузах країни вимагають внесення у програму істотних змін та доповнень. Ці обставини і викликали необхідність другого видання даної програми.

¹ «Топонимика сегодня», вступна стаття до збірника «Географические названия» (серія «Вопросы географии», № 58), М, 1962. стор. 6.

I. ВСТУП

1. Топоніміка як наукова дисципліна. Предмет і завдання топоніміки. Топоніміка — складова частина науки ономастики; зв'язки топоніміки та антропоніміки. Топоніміка в працях Ф. Енгельса. Зв'язок топоніміки з історією народу, археологією, етнографією та антропологією з одного боку і з географією — з другого. Сутність топоніміки як мовознавчої дисципліни, її значення для інших галузей мовознавства. Топоніміка як одне з джерел історії мови та історичної діалектології. Специфіка топоніміки порівняно з іншими мовознавчими дисциплінами. Термінологія топоніміки. Географічна назва і географічний об'єкт. Класи власних географічних назв.

2. Джерела вивчення (слов'янської топонімії). Найдавніша фіксація слов'янської топонімії в античних авторів, арабських письменників, у Костянтина Багрянородного. Збірники топонімів та географічні карти. Літописна стаття «Имена семь градомъ рускымъ», «Книга большому чертежу» 1627 р. Карти Г. Боплана I чверті XVII ст., інші старі карти східнослов'янських земель. Географічні покажчики до видань пам'яток. Праці та довідники з історичної географії. Гідронімічні довідники П. Маштакова. Сучасні збірки топонімії. Довідник «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на I вересня 1946 року» (1947), пізніші його видання. Обласні довідники адміністративно-територіального поділу. «Каталог річок України» (1957). Методика записування топонімів. Інструкції та програми для збирання топонімів. Завдання створення «Топонімічного словника УРСР» та «Топонімічного атласа УРСР». Робота по укладанню «Гідронімічного атласа УРСР».

3. Короткий огляд історії вивчення слов'янської то-

понімії. Традиція тлумачення топонімів у давньоруських літописах. Довільна інтерпретація топонімів у працях дослідників XVIII ст. (В. Татищев, В. Тредіаковський, О. Сумароков). Праці М. Надеждіна.

Встановлення точних методів вивчення топонімічного матеріалу в зв'язку з відкриттям порівняльно-історичного методу в мовознавстві. Топонімічні дослідження Ф. Міклошича, О. Соболевського, топоніміка в працях О. Шахматова. Вивчення української топонімії в працях М. Максимовича, І. Філевича, М. Сумцова, О. Франка, М. Кордуби.

Праці радянських топонімістів О. Селищева, М. Сергієвського, О. Попова, О. Реформатського, Б. Серебренникова, В. Никонова, Е. Мурзаєва, О. Дульзона, О. Матвеева, В. Топорова, О. Трубачова, Є. Поспелова, Л. Гу-мецької, К. Цілуйка, Б. Савукіна та ін. Польська топонімічна школа (А. Брюкнер, Я. Розвадовський, В. Ташицький, С. Роспанд, З. Штібер, С. Грабець, М. Карась). Чеські топонімічні праці (В. Шмілауер, Я. Свобода, А. Профоус). Болгарські топонімісти В. Георгієв, І. Дуріданов. Праці М. Фасмера, П. Скока, Ф. Безлая.

4. Методика сучасних топонімічних досліджень. Проблематика топоніміки. Синхронія і діахронія у топонімії.

II. ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ТОПОНІМІВ

1. Поняття про етніміку. Назви давніх слов'янських племен. Східнослов'янські літописні племінні назви. Етнічні назви індоєвропейських і неіндоєвропейських сусідів слов'ян. Принципи найменування племені, семантика племінних назв. Ф. Енгельс про назви племен. Самоназви племен і назви, дані іншими племенами. Назви народів і географічні назви країн або територій.

Племінні назви і назви народностей та націй. Ім'я **Русь, Росія**. Поява назв **Україна, українець**. Назви локальних груп українського народу. Висновки щодо історії слов'ян, що випливають з аналізу слов'янських етнічних назв. Топоніміка і історія народу. Давня топонімія як один із засобів визначення занять населення, його устрою, побуту. Недостатність і неповнота

даних топоніміки. Причини однойменності різних населених пунктів та географічних об'єктів. Зв'язок перенесення топонімів з одного об'єкта на інший з переселенням людей. Свідчення топонімії про переселення на території України в різні історичні періоди. Відбиття великих історичних подій у топонімії.

Радянська топонімія. Нова топонімія УРСР як відображення соціалістичних перетворень у нашій країні. Космічна топонімія.

Проблема перейменувань географічних об'єктів, теорія і практика цієї справи.

3. Мовна приналежність слов'янської топонімії. Найдавніші топоніми слов'янського походження. Фракійські і скіфські топоніми на території східних слов'ян. Балтійські, грецькі і тюркські топоніми. Давні назви, що походять з інших індоєвропейських та неіндоєвропейських мов, на слов'янських землях. Іншомовні назви пізнішого походження. Співвідношення топонімів слов'янського та іншомовного походження на різних слов'янських територіях. Топонімія слов'янського походження за межами слов'янських земель (НДР, Румунія, Угорщина, Греція, Канада та ін.).

Свідчення топонімії про межі прабатьківщини слов'ян.

4. Поняття про тривалість, стійкість топонімів. Відносна стійкість назв різних за розмірами та значеннями географічних об'єктів. Назви природних об'єктів і назви населених пунктів. Різна стійкість назв великих і малих рік, водоймищ, гір тощо. Непевність зв'язку стійкості «назв населених пунктів із розмірами їх. Легкозмінні топонімічні шари.

Доля топонімів при зміні національного складу населення даної території, залежність її від характеру цієї зміни та від розмірів географічних об'єктів. Поняття про різномовні нашарування в топонімах. Мовна взаємодія в топонімії.

5. Семантика топонімів, зв'язок їх з певними лексемами мови. Принципи називання географічних об'єктів. Закон негативності, закон ряду в топонімії. Особливості семантики найдавнішого шару топонімів. Топоніми і географічні (місцеві) терміни. Питання про оціночні («позитивні» та «негативні») топоніми. Експресивні то-

поніми. Місце в топонімії назв, що походять від власних імен людей.

7. Лексико-семантична класифікація топонімів. Назви, що означають природні умови, рослинний та тваринний світ. Топоніми антропонімічного та етнічного походження. Назви, пов'язані з трудовою діяльністю людей. Назви мешканців і власне топонімічні назви. Інші лексико-семантичні групи топонімів. Труднощі лексико-семантичної класифікації топонімів.

8. Специфічні риси топонімічної семантики. Швидке вивітрювання значення топонімів, причини цього. Переосмислення топонімів та трансформація їх структури.

Розгляд походження та значення назв обласних центрів Української РСР.

III. СЛОВОТВІР ТОПОНІМІВ

1. Структура топонімів. Типи і моделі топонімічного словотвору. Історичний розвиток слов'янського топонімічного словотвору, загальний напрямок його від прикметниковості до іменниковості, причини цього. Хронологія появи у слов'ян різних словотворчих моделей топонімів. Проблема спільнослов'янських елементів топонімічного словотвору. Давньоруська основа словотвору української топонімії. Конкуренція топонімічних словотворчих моделей, її хронологічний та територіальний аспекти.

2. Суфіксальний словотвір топонімів. Характеристика найуживаніших суфіксів топонімів, їх територіальне поширення. Продуктивні і непродуктивні суфікси. Утворення спеціальних топонімічних суфіксів. Залежність суфіксального словотвору топонімів від вихідної основи та від характеру об'єкта найменування.

3. Питання про префіксальний та префіксально-суфіксальний словотвір топонімів. Префіксальні і псевдо префіксальні топоніми.

Словоскладання як засіб творення топонімів. Різні способи творення складних топонімів.

4. Інші типи творення топонімів. Топонімічні метонімії, їх нестійкість, обростання їх суфіксами. Субстантивовані прикметники в ролі топонімів. Зв'язок їх з топонімами, що являють собою словосполучення. Особливості топонімів-словосполучень.

5. Проблема топонімічних варіантів. Діахронічні та синхронічні варіанти. Односистемні та різносистемні варіанти.

6. Словотворча класифікація топоніміє. Переваги та недоліки існуючих словотворчих класифікацій.

7. Співвідношення різних словотворчих типів в українській топонімії. Аналіз сукупності топонімів певної території Української РСР — області чи кількох районів.

IV. ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОПОНІМІВ

1. Поняття про топонімічну систему. Протиставлення як організуючий засіб топонімічної системи. Мікросистеми у топонімії. Системні і несистемні протиставлення іу топонімії.

2. Топонім у мовному потоці. Роль і вага топонімів у мові. Синхронічні закономірності функціонування власних географічних назв.

3. Топонімія як джерело лексичного збагачення мови. Групи та розряди вживаних в українській мові слів, що походять від топонімів. Творення прикметників від топонімів. Творення назв мешканців.

4. Територіальна стратиграфія української топонімії. Відображення в топонімії діалектного розчленування української мови. Поняття про топонімічну діалектологію.

5. Правопис власних географічних назв. Проблематика транскрипції топонімів.

6. Топонім у художньому тексті. Поняття про топонімічну стилістику.

ЛІТЕРАТУРА

Недавно вийшла праця «Топонимический минимум (Указатель литературы)» під редакцією В. А. Никонова (М., 1964, 24 стор.). У ній досить повно названо головнішу вітчизняну та зарубіжну літературу з топоніміки. З'явився також збірник «Иностранная литература по топонимике. Библиографический обзор», за редакцією В. А. Никонова та А. Г. Сімонової (М., 1965, 40 стор.). Тому нижче навиваємо лише деякі, переважно нові роботи, відсилаючи за повнішим списком літератури до вказаних видань.

А. Основна література

- Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1991.
Ф. Энгельс. Франкский диалект, М., 1935.
«Географические названия» (серія «Вопросы географии», № 58), М., ii 962.
«Питання топоніміки та ономастики (Матеріали I Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики)», К., 1962.
«Принципы топонимики», М., 1964.
«Українська діалектологія і ономастика» (Збірник статей), I, К., 1964.
«Топономастика и транскрипция», М., 1964.
«Лингвистическая терминология и прикладная топонимастика», М., 1964.
«Питання ономастики (Матеріали II Республіканської наради з питань ономастики)», К., 1965.
«Територіальні діалекти і власні назви», К., 1965.
«Микротопонимия. Тезисы совещания», М., 1964.
«Всесоюзная конференция по топонимике СССР. 28 января — 2 февраля 1965 года. Тезисы докладов и сообщений», Л., 1965.
«III Республіканська ономастика (гідронімічна конференція (Тези)», К., 1965.
«Вопросы топонимастики», вил. 1—2, Свердловськ, 1962—1965.
V. Smilauer. Uvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zemepisných), Прага, 1963.
А. М. Селищев. Из старой и новой топонимии. Труды Московского института истории, философии и литературы, т. V, М., 1939.
В. Ташицкий. Место ономастики среди других гуманитарных наук, «Вопросы языкознания», 1961, № 2.
Б. А. Серебрянников. О методах изучения топонимических названий, «Вопросы языкознания», 1959, № 6.

- Л. Л. Гумецька. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958 (розділ «Топонімічні назви», стор. 34—75).
- В. А. Никонов. География русских суффиксов, «Onomastica», 1959, г. V, z. 2.
- В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья, М., 1962.
- А. К. Матвеев. Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимики, «Вопросы языкознания», 1965, № 6.
- К. К. Цілуйко. Основні питання розвитку української топоніміки в повоєнний період (1917—1957), зб. «Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років», К., 1957.
- О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини, К., 1963.
- В. П. Петров. Найдавніші назви річок України, «Українська мова в школі», 1963, № 1.
- Ю. О. Карпенко. Топоніміка гірських районів Чернівецької області (Чернівці, 1964). Топонімія центральних районів Чернівецької області (Чернівці, 1965).

Б. Джерела

- Книга большому чертежу, М.—Л., 1950.
- В. Ляскоронский. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России, К., 1898.
- В. Кордт. Материалы по истории русской картографии, вып. I, Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в., К., 1899.
- В. Кордт. Матеріали до історії картографії України, К., 1931.
- Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей, отд. II, Указатель географический, Спб., 1907.
- И. Н. Овчинкин. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов (с 1845 по 1877 г.), т. 2, Имена географические (Материалы для исторической географии Южной и Западной России), К., 1882.
- Генеральный опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населених пунктів, К., 1959.
- Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів, К., 1965.
- Э. и В. Мурзаевы. Словарь местных географических терминов, М., 1959.
- Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року, вид. I, К., 1947.
- Каталог річок України, К., 1957.